

زرکشی و هنرهای وابسته به آن

چکیده

زرکشی یکی از پیشه‌های سنتی وابسته به صنایع دستی است که در آن صنعتگر، شمش نقره را پس از ذوب به شکل مفتول نقره ضخیم درآورده، آن را با ورق نازک طلا می‌پوشاند، و با حدیده‌کشی در چند مرحله، مفتول را به صدها متر الیاف (نخ) نازک طلا و نقره تبدیل می‌کند. این پیشه به جهت تأمین ماده اولیه بسیاری از رشته‌های صنایع دستی از اهمیت والایی برخوردار است. با وجود قدمت چند هزار ساله و بهرغم تأثیرگذاری عمیق این پیشه در شکل‌گیری و تکمیل بسیاری از رشته‌های صنایع دستی، به دلایلی چون عدم آشنایی مردم با این پیشه، واردات صنایع دستی ارزان قیمت خارجی و الیاف پلاستیکی طلایی و نقره‌ای و نیز سختی و مشقت کار تولید، رونق خود را از دست داده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی انجام شده است. تحقیقات نشان می‌دهد از آنجا که در تولید بیست و هفت رشته از رشته‌های صنایع دستی از الیاف طلایی و نقره‌ای با ضخامت و شکل‌های متفاوت استفاده می‌شود، این رشته‌ها حیات خود را مدیون این پیشه می‌باشند. این الیاف به لحاظ فرم و شکل ظاهری به چهار صورت در این رشته‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند که عبارتند از: ۱- شکل ساده و حالت گرد که همان فرم اولیه مفتول پس از اتمام زرکشی می‌باشد. ۲- شکل تخت و پهن که با عبور مفتول گرد از دستگاه نَقدِه‌کوبی یا نَورْد بدست می‌آید و نخ نَقدِه نامیده می‌شود. ۳- شکل تخت و پهن که به دور نخ ابریشم پیچانده می‌شود و نخ گلابتون حاصل می‌شود. ۴- شکل فنری و توخالی با حالت ارتجاعی که با پیچش نخ نَقدِه به دور یک میله آهنی در حال چرخش حاصل می‌شود.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی پیشینه هنرهای وابسته به زرکشی در ایران.

۲. بررسی انواع هنرهای وابسته به زرکشی در ایران.

سؤالات پژوهش:

۱. هنرهای وابسته به زرکشی در ایران دارای چه قدمتی هستند؟

۲. کدام هنرها در ایران وابسته به زرکشی هستند؟

کلیدواژه‌ها: زرکشی، پیشه وابسته، الیاف فلزی، گلابتون‌سازی.

مقدمه

نگاهی به تاریخ هنر نشان می‌دهد که ایرانیان از نخستین اقوامی بودند که در پیدایش هنرهای دستی، نقشی اساسی داشته‌اند. آن‌ها همواره با به خدمت گرفتن عناصر طبیعی و درآمیختن آن با ذوق هنری، علاوه بر رفع نیاز اولیه، به حس زیبایی‌خواهی خویش پاسخ می‌گفتند. نتیجه چنین امری، آفرینش آثاری نفیس، خلاقانه و درخور توجه در طول تاریخ بوده‌است. زرکشی از جمله مهارت‌هایی است که از آن می‌توان به‌عنوان یکی از دستاوردهای خلاقانه بشری یاد کرد. گرچه قدمت این پیشه به درستی معلوم نیست اما به استناد منابع مکتوب، نمونه پارچه‌های زربفت موجود در موزه‌ها و لباس‌ها و پرده‌های مزین به تزئیناتی مانند مليله‌دوزی و گلابتون‌دوزی متعلق به کاخ‌های عصر هخامنشی، اشکانی و ساسانی، قدمت این پیشه را در ایران حداقل به ۲۵۰۰ ق می‌رساند. مستندات تاریخی و شواهد تصویری بیانگر استفاده گسترده از الیاف فلزی در هنرهای مختلف در ایران به‌ویژه در عصر ساسانی می‌باشند. در این دوره، صنعت بافندگی و بافت پارچه‌های ابریشمی و زربفت رشد قابل توجهی داشته‌است. علی‌رغم وقفه کوتاهی که با پیدایش اسلام در بافت منسوجات ایجاد گردید، این صنعت در عصر آل‌بویه و پس از آن در عصر سلجوقی مجدداً رونق گرفت.

نفوذ فرهنگ و هنر چینی در بافته‌ها و منسوجات ایرانی دوره سلجوقی و ادامه این روند در عصر ایلخانی و تیموری موجب ایجاد تغییراتی در بافت پارچه‌های زربفت و تزئینات منسوجات آن‌ها گردید. با روی کار آمدن صفویان و حمایت گسترده شاه و درباریان از هنر و هنرمندان بستری فراهم گردید تا هنرهای مختلف و از جمله بافت منسوجات، فلزکاری، دوخته‌دوزی‌ها و معماری اوج شکوه و عظمت خود را تجربه کنند و نفوذ فرهنگ چینی از بین برود. همچنین، در عصر صفوی، هنرهای جدید وابسته به پیشه زرکشی مانند مخمل‌بافی و طلاکوبی به‌وجود آمدند. دخالت و نفوذ فرهنگ و هنر غربی موجب گردید این هنرها که تا اواخر دوره قاجار به شکل وسیعی مورد توجه بودند، در سراسرایی سقوط قرار گیرند. به‌رغم رواج هنرهایی مانند طلاکوبی و مليله‌سازی در عصر حاضر و بالطبع استفاده از الیاف نازک فلزی، در سالیان اخیر به دلیل عدم استفاده از این الیاف و یا جایگزین نمودن آن با الیاف پلاستیکی در بافت پارچه‌های زربفت، مخمل، ترمه، نوارهای تزئینی زری‌دار، و همچنین انواع رودوزی‌ها، ارزش و اصالت این هنرهای سنتی به خطر افتاده و در نتیجه حیات پیشه زرکشی نیز تا حدی تحت‌الشعاع قرار گرفته‌است.

تاکنون در چندین کتاب و مقاله با موضوع زری بافی و گلابتون‌سازی، مختصراً مطالبی درخصوص ساخت الیاف و مفتول‌های نازک فلزی بیان شده‌است. لیکن در این مقاله سعی بر آن است تا علاوه بر معرفی حرفه زرکشی به‌عنوان یک پیشه و مهارت مستقل، کلیه رشته‌های صنایع‌دستی وابسته به آن به‌گونه‌ای دقیق و متمرکز مورد بررسی قرار گیرد تا ضرورت احیاء و رواج آن بیش از پیش نمایان گردد. پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است و بخشی از اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای و بخشی دیگر به دلیل عدم وجود منابع مکتوب درخصوص بسیاری از رشته‌های مندرج در این پژوهش به شیوه میدانی و مصاحبه مستقیم با هنرمندان مناطق مختلف کشور گردآوری شده‌است. در پژوهش حاضر سعی شده‌است تا علاوه بر معرفی حرفه زرکشی به‌عنوان یک پیشه و مهارت مستقل، کلیه رشته‌های صنایع‌دستی وابسته به آن مورد بررسی قرار گیرد تا از این رهگذر علاوه بر حفظ رشته‌های رایج و وابسته به این پیشه چون طلاکوبی روی فولاد، مليله‌سازی و مليله‌دوزی، ضمن رونق مجدد این حرفه، گامی هرچند کوچک در جهت احیاء سایر هنرهای وابسته به این پیشه، با حفظ اصالت ایرانی-اسلامی برداشته شود.

نتیجه‌گیری

زرکشی مهارتی است که در آن شخص با دقت نظر و حوصله زیاد شمش نقره را پس از ذوب و قالب‌گیری به شکل مفتولی ضخیم درآورده، با ورقه‌های نازک طلا آن را پوشانده و پس از صیقل کاری با حرارت دهی و ضربات چکش و در نهایت حدیده‌کشی آن را به الیاف نازک طلا تبدیل می‌کند. کاوش در میان رشته‌های صنایع دستی حاکی از استفاده گسترده از این الیاف در محصولات نظیر قالی‌ها، منسوجات، رودوزی‌های سنتی تزئینی و صنایع دستی فلزی است. استفاده گسترده از این الیاف در پیشه‌ها و رشته‌های مختلف صنایع دستی نه تنها موجب زیبایی و درخشش آن‌ها می‌گردد بلکه به لحاظ مادی نیز ارزش آن را چندین برابر می‌نماید. از این‌رو، در گذشته از پارچه‌های زربفت، دوخته دوزی‌های تزئینی با نقده و نخ گلابتون برای لباس شاه، خلعت درباریان، پرده کاخ و سرسراها استفاده می‌گردید و حتی در بسیاری از دوره‌ها صادر می‌شده است. در این مجال، کلیه رشته‌های صنایع دستی که حیات خود را مدیون این پیشه هنری می‌باشند و در چهارگروه اصلی صنایع دستی (نساجی سنتی، رودوزی‌های سنتی، صنایع دستی فلزی و پیشه‌های سنتی وابسته به صنایع دستی) جای می‌گیرند، معرفی گردید و در توضیح هر کدام نحوه استفاده از این الیاف مشخص گردید. مطالعه در حوزه رشته‌های وابسته به این پیشه ما را به این نتیجه رساند که الیاف فلزی مورد استفاده در این رشته‌ها به لحاظ شکل و فرم ظاهری به چهار صورت می‌باشند:

- (۱) شکل ساده و حالت گرد که همان فرم اولیه مفتول پس از اتمام زرکشی می‌باشد.
- (۲) شکل تخت و پهن که با عبور مفتول گرد از دستگاه نقده کوبی یا نورد به دست می‌آید و نخ نقده نامیده می‌شود.
- (۳) شکل تخت و پهن که به دور نخ ابریشم پیچانده می‌شود و نخ گلابتون حاصل می‌شود.
- (۴) شکل فتری و توخالی با حالت ارتجاعی که با پیچش نخ نقده به دور یک میله آهنی در حال چرخش حاصل می‌شود. با توجه به کاربرد گسترده الیاف فلزی در هنر ایرانی از پیش از عصر هخامنشی تاکنون، زرکشی به عنوان یک پیشه و مهارت مستقل و در خور توجه مطرح می‌گردد. بافته‌ها و دوخته‌ها در طول تاریخ به لحاظ گستردگی تولید فراز و نشیب‌های زیادی را از رونق در اعصار ایلخانی، تیموری و صفوی تا سرایشی سقوط در زمان حال تجربه نموده‌اند. توجه به مطالب ذکر شده مشخص می‌نماید که زوال حرفه زرکشی نه تنها موجب از دست رفتن بخشی از هنر و اصالت غنی ایرانی - اسلامی این مرز و بوم می‌گردد، بلکه از بین رفتن برخی رشته‌های وابسته همچون سرمه‌دوزی و گلابتون‌دوزی را نیز به همراه خواهد داشت. لذا لازم است بمنظور جلوگیری از این امر، تمهیداتی در جهت حفظ و احیا آن صورت گیرد.

منابع و مأخذ:

کتاب‌ها

- اتینگهاوزن، ریچارد. (۱۳۷۹)، اوج‌های درخشان هنر ایران، مترجم: پاکباز، روبین. عبداللهی، هرمز. تهران: آگاه.
- ادیب، احمد. (۱۳۸۹). هنر گلابتون سازی، تهران: رجاء تهران.
- بیکر، پاتریشیا، (۱۳۸۵)، منسوجات اسلامی، مترجم: شایسته فر، مهناز، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- پوپ، آرتور، دیگران (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران، مترجم: دریابندری، نجف و دیگران، تهران: علمی و فرهنگی.

تجویدی، شاکری راد. (۱۳۸۶) / آشنایی با هنرهای سنتی ایران، اصفهان : انتشارات دانشگاه پیام نور.

دیماند، موریس اسون. (۱۳۸۳). راهنمای صنایع اسلامی، مترجم: عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.

روحفر، زهره. (۱۳۸۰). نگاهی بر پارچه بافی دوران اسلامی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم.

شراتو، اُمبرتو. گروه، ارنست. (۱۳۸۴). هنر ایلخانی و تیموری، مترجم: آژند، یعقوب. چ دوم، تهران: مولی.

طالب‌پور، فریده. (۱۳۸۶). تاریخ پارچه و نساجی ایران، تهران: دانشگاه الزهراء.

عرفانی، فاطمه. (۱۳۹۲). نگاهی به صنایع دستی ایران. تهران، زیر چاپ.

فریه، ر. دبلیو. (۱۳۷۴). هنرهای ایران، مترجم: مرزبان، پرویز، تهران: فرزانه روز.

مژگانی، حسین. (۱۳۸۰). گل‌های ابریشمی، تهران: سروش.

مدیریت تحقیق و توسعه. (۱۳۸۱). زری‌بافی، تهران: سازمان صنایع دستی ایران.

نیکو نژاد، محبوبه. صادقان، حمید. (۱۳۸۷). طلای بدون زر (گذری بر زری‌بافی ایران)، شهرکرد: دانشگاه شهرکرد.

وولف، هانس، ای. (۱۳۷۲). صنایع دستی کهن ایران، مترجم: سیروس ابراهیم‌زاده. تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.

یآوری، حسین. (۱۳۸۷). نساجی سنتی ایران، چ دوم، تهران: سوره مهر (وابسته به حوزه هنری).

مقالات

ذکاء، یحیی. (۱۳۴۳). جامه‌های پارسیان در دوره هخامنشیان. مجله هنر و مردم، دور دوم، شماره‌های ۱۹-۲۳-۲۶، ص ۲۲.

پایان‌نامه‌ها

صفری، فاطمه. (۱۳۹۰). دریافت ترانسانه‌ای نظام کلامی در هنر نساجی با تأکید بر دوره صفوی، اصفهان: پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده ادیان و تمدن‌ها.

مبلیان، الهه. (۱۳۸۹). سیری در نقش‌مایه‌های سنتی عصر سلجوقی ایران بر اساس گزیده‌ای از آثار فلزی و سفالی این دوره، اصفهان : پایان‌نامه کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشکده هنر ادیان و تمدن‌ها.

نیک‌بین، سارا. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی نقش‌مایه‌های گیاهی در منسوجات مکتب اصفهان عصر صفوی و دوران قاجار، اصفهان: پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده ادیان و تمدن‌ها.

مصاحبه‌ها

مصاحبه با آقای محمد حسین دهقانی، کارشناس مسئول آموزش معاونت صنایع دستی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان.

مصاحبه با حسن دانشور، زرکش استان اصفهان

مصاحبه با کریم امیدی، هنرمند طلاکوب استان اصفهان

مصاحبه با استاد شمسعلی، استاد زری باف و زرکش استان اصفهان

منابع اینترنتی

دریا روزنامه منطقه جنوب کشور، سایت گوگل، تاریخ رصد ۹۲/۰۳/۲۷

سایت اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استانهای اصفهان، قزوین، یزد و هرمزگان

نصیری راد، بهشته، سایت فارسی www.seemorgh.com/culture، تاریخ رصد ۹۲/۰۳/۲۶

سایت فارسی واژه یاب www.vajeyab.com